

מצבות מספרות

השתקפות הקהילה היהודית בצפת בבית הקברות היהודי

קבר האריי בבית הקברות בצפת (ציור: מנוחה ינקלביץ)

ואילו בית הקברות הישן בטבריה החל לשמש רק באמצע המאה ה-18 והוא נמצא בתחום העיר הרומית הקדומה, על גבעה נמוכה הפונה לעבר הכנרת. בשנים האחרונות הולך ונחשף בבית הקברות העתיק של צפת ריכוז גדול של למעלה ממאה מצבות קבורה הנושאות כתובות עבריות מן המאות ה-15-17. המצבות נחשפות בידי הקדש בית העלמין צפת, מטעם המועצה הדתית בעיר בניהולו של דוד אפנזר, במסגרת פרויקט רב-שנתי של ניקוי בית העלמין והסדרתו. רבות מהמצבות שבורות עם כתובות קטועות, אך בעשרות מהן עדיין ניתן להבחין בשמות הנפטרים, ולעיתים אצור בהן מידע

ית הקברות היהודי העתיק בצפת משתרע על שטח של כמאה דונם, על פני שתי שלוחות משופעות המשתפלות מערבה בתחתית הרובע היהודי ועל המדרון הצפוני של חרת א-רומנה. לפי הערכה גסה, הוא מכיל כ-40 אלף קברים שנטמנו כאן מימי הביניים המאוחרים, במהלך העת החדשה (מאות ה-15-19) ועד לשנת 1962. דומים לו בית הקברות בהר הזיתים בירושלים, אך זה האחרון גדול ממנו פי שלושה לערך; ובמידה מסוימת גם בית הקברות העתיק של חברון, הנמצא בשיפולי תל רומיידה, הקטן מאוד יחסית לבתי הקברות בהר הזיתים ובצפת וללא כתובות על המצבות.

איך קברו במאה ה-16?

דוגמה לשתי מצבות מן המאה ה-16 שהשתמרו במצבן המקורי ומעידות על אופן הקבורה באותה תקופה (אף על פי שהכתובות עצמן קשות לקריאה) הם קברי הרב אהרון די בוטון (איור 1), שעל קברו הכתובת: **ציון מהנעלה גביר / ונכון איש חיל רב פעלי** [ם] / כ'מ'ה'ר' אהרן די בוטון / ז'ל' נגנז [פה] יום א' ח' סיון / שנת ה' ש'כ'ג' ליצירה - 1563, והקבר של בתו האומללה רחל, עם הכתובת: **ציון הלז / מצבת קבורת רחל / אומללה אשר קוננה / נפשה בחייה בת החסיד / העניו כ"ר אהרון די בוטון / זצ"ל נקברה יום / ד' לניסן שנת השל"ה (1575)**. משפחת בוטון מוכרת לנו מסלוניקי וממקומות אחרים; נראה שגם בצפת היו להם נציגים.

רואים כאן את אבני המצבה המקוריות (בעלות גג קמור או גמלוני) כשהכתובות חקוקות בגומחות רדודות בצד הצר הצפוני שלהן. עם זאת, כפי שנראה להלן, היה נהוג להעמיד גם לוחות אבן עם כתובות לצד המצבות השוכבות.

מצבות ה"קהלים" של צפת

ניתן לייחס הרבה מן המצבות שנושאות כתובות לקהילות השונות ("הקהלים") המוכרות לנו מן המקורות ההיסטוריים. נביא להלן כמה דוגמאות.

קהל המוסתערבים

בראשית המאה ה-16 היו המוסתערבים עדיין רוב האוכלוסייה היהודית בעיר, ובבית העלמין נמצאו כמה מצבות שלהם. מלבד המצבות של רבני הקהילה, הרב משה הדיין (נפטר 1525) ובנו הדיין ישועה הלוי (נפטר 1546), נמצאה גם מצבה עלומה של [אישה] **המכונה בשם טוב אל אסכנדרני תנצבה** (איור 2). ייתכן שזו המצבה של אשתו של הרב יוסף אסכנדרני, ראש הישיבה המוסתערבית, שפעל בצפת עוד במאה ה-15.

קהלי ספרד ופורטוגל

אין זה מפתיע שרבות מן המצבות הן מצבות של גברים ונשים שמוצאם מחצי האי האיברי - ספרד ופורטוגל, מכיוון שאלה הפכו רוב בקרב הקהילה היהודית במשך המאה ה-16, כולל כאלה שהגיעו ממשפחות של אנוסים (משפחת אלבוטיני, למשל). אחת המצבות העתיקות ביותר בבית הקברות היא של יוסף פאלנסי, ששמו מרמז על אפשרות שמוצאו מפלנסייה בצפון מערב ספרד (איור 3). התאריך שמופיע עליה ה'רמ"ב (1482) מעיד שיהודים מספרד עלו לצפת עוד לפני הגירוש הגדול בשנת 1492. גם המצבה המפוארת ביותר של אישה, שנחשפה עד כה בבית הקברות, היא של אישה ששמה מלמד על מוצא ספרדי, "הגבירה היקרה מרת פריסיושה", שנפטרה

היסטורי חשוב, כולל תאריך פטירת הנפטר או הנפטרת לפי מניין השנים לבריאת העולם. יש מצבות של ראשי ישיבות, של דיינים ורבנים, של יהודים אמידים וידועים וגם מצבות של נשים ושל פשוטי עם, שללא הכתובות על קבריהם לא היינו יודעים על קיומם. אחדות מהמצבות מפוארות יחסית, ונראה שהיפות שביניהן הן של אנשים ונשים שעצמותיהם הועלו ארצה (למשל מסלוניקי ומאיסטנבול). רוב אבני המצבות נמצאו שלא במקומן המקורי, בשל שיפוע ההר ורעידות האדמה שפקדו את האתר והזיזו אותן במורד. עם זאת עדיין יש מצבות הנושאות כתובות עם תאריך, שנמצאות במקומן המקורי. למעשה, יש לפנינו "מוזיאון פתוח", שאפשר לבקר בו ולהתרשם מכתובות בנות 500 שנה ויותר בעברית. זהו אתר ייחודי לארץ ישראל (בהר הזיתים הכתובות בעברית שהשתמרו הן רק מן המאה ה-17 ואילך), והוא דומה לבתי הקברות היהודיים העתיקים הנמצאים באירופה (למשל בפראג, בקרקוב ובאשכנז-גרמניה). זאת ועוד, הכתובות שעל המצבות הן הממצא הארכאולוגי הכמעט יחיד ששרד, שיכול להעיד על הקהילה היהודית החשובה ביותר בארץ ישראל בראשית העת החדשה - קהילת צפת. ההיסטוריונים חוקרים את הקהילה כבר שנים רבות, בעיקר על סמך המקורות ההיסטוריים והספרותיים הרבים, אך ללא ממצא ארכאולוגי מקביל. בכתובות אנו "נפגשים" לראשונה ובאופן בלתי אמצעי עם נציגי הקהלים השונים בצפת שידועים לנו מהמקורות ההיסטוריים: מוסתערבים תושבי הארץ הקדומים, ספרדים (על קהליהם השונים), פורטוגזים (כולל אנוסים), איטלקים, רומניוטים (ממוצא יווני-ביזנטי לא ספרדי), יוצאי סלוניקי ואיסטנבול ועוד. דומה, שגילוי המצבות שופך אור גם על תהליך דמוגרפי מעניין: העדתם של העולים - רובם צאצאי מגורשי ספרד ופורטוגל - להתיישב בצפת ולא בירושלים. במשך כמה מאות שנים, עד שסולימאן המפואר בנה את החומה סביב ירושלים (1538), הייתה צפת המרכז הכלכלי החשוב בארץ. אך נראה שגם סיבות רוחניות וחברתיות הניעו את המהגרים להעדיף את צפת: האמונה שהמשיח יתגלה בגליל, הקרבה למירון וקבר רבי שמעון בר יוחאי וחזקה של הקהילה היהודית בעיר כבר בתקופה הממלוכית (מאות 14-15). אפשר, שכבר במאה ה-15 נחשבה צפת כעיר קדושה שראוי להיקבר בה; כך כותב ר' יצחק ן אלפרא הספרדי ששהה בארץ בשנת 1441 לסה"נ: **"ומשם עלינו לעיר צפת [...] וכל החכמים בחרים ליקבר שם"** (א' יערי, מסעות ארץ ישראל, 1976, עמ' 110).

במאמר זה נביא כמה דוגמאות יפות משלל המצבות, אחדות מהן מתפרסמות כאן לראשונה.

ב-1552. כתובת המצבה (איור 4):

זאת / מצבת קבורת הגבירה / היקרה מרת פריסיושה
נ"ע / בת [ה]חכם השלם [ה]חסיד / כמ... [בו]נפוש ו'
אלקסטנטני / ז"ל [...] [אשת?] הגביר כר שמואל / הלי
ז"ל נפטרה יום ו' ערב ר"ח ניסן / שנת ה'חד'ש הזה לכם
ראש / חדשים.

שמה של הגבירה, שעצמותיה כנראה הועלו לצפת לאחר מותה בסלוניקי (רומזת לכך מצבת אחותה, חנה בת דון בונפוש אלקוסטנטני, שתועדה בסלוניקי), הוא לטיני-ספרדי (לאדינו), והוא מצטרף לעוד שמות שמקורם בספרדית שנמצאו בבית הקברות (כמו ריינא, רוסה ולידיסי). מצבה זו, שנחשפה והועמדה מחדש רק בשנים האחרונות, דומה למצבה מפוארת אחרת הסמוכה לה ונתגלתה בעבר – של הגביר מאיר בן באנשת (בבנישתי; נפטר בשנת 1553), ממשפחה ידועה נוספת המוכרת מסלוניקי וממקומות אחרים במזרח אגן הים התיכון (למשפחה זו יש נציגים נוספים בבית הקברות בצפת). אין להוציא מכלל אפשרות שפרסיושה וגם הגביר בן באנשת הועלו לצפת מסלוניקי לאחר מותם.

קהל איטליאנו

קשרים חזקים היו גם בין צפת לבין הקהילות באיטליה. מצבה אחת מזכירה במפורש יהודי "איטליאנו" בשם בנימין, ועליה הכתובת: "ציון הלז מהיקר ומעולה כ'ה'ר' / בנימין איטליאנו ת'נ'צ'ב'ה' נגזז פה / ביום ב' ז' יום לחודש סיון שנת ה'ש'ל'ט' / ליצירה" (תאריך הפטירה או הקבורה הוא יום לאחר חג השבועות, אחד ביוני שנת 1579).

חכמים ידועים לצד "רופאים מובהקים"

אחת המצבות החשובות ביותר, שיש עליה כתובת ארוכה ופיוטית במיוחד, היא מצבתו של הרב יוסף מטראני (ה"מהרי"ט"), יליד צפת וגדול רבני טורקיה בראשית המאה ה-17 (איור 5). המהרי"ט נפטר באיסטנבול ב-1639, אך הובא לקבורה בצפת, עיר מולדתו ומקום קבורתו של אביו המפורסם הרב משה מטראני (המבי"ט).

לאחר חיבור חלקי המצבה שנמצאו מפוזרים (חלק מהמצבה עדיין חסר), התקבלה כתובת ארוכה, אם כי קטועה, המחכה לפיענוח סופי. סביר להניח שאלמנתו הרבנית גרסיא, שנפטרה כנראה בצפת ב-1652, נקברה סמוך אליו.

קבוצה מיוחדת ואולי מפתיעה של מצבות הן המצבות של "רופאים מובהקים" (כנראה שהכוונה לרופאים מדופלמים) שהיו בצפת במאה ה-16. ידוע שבערים הגדולות, כמו סלוניקי, איסטנבול וקהיר, היו רופאים יהודים רבים. הודות למצבות שהתגלו בצפת, מתברר שגם בצפת, למרות

ריחוקה היחסי ממרכזי האוכלוסייה הגדולים, שימשו יהודים כרופאים מדופלמים, שפעלו לצד "מרפאים" שעסקו ברפואה לאחר למידה עצמית (כמו רבי חיים ויטאל, למשל). שני "רופאים מובהקים" מן המאה ה-16 הם רבי יהושע ו' נון, שהיה גם רב ומנהל מוכשר, ודווקא עיסוקו כרופא לא היה ידוע עד לגילוי המצבה (איור 6); ורבי אברהם ו' עזרא (לא הפרשן והמשורר הספרדי המפורסם מימי הביניים), רופא צפתי המופיע במקורות של המאה ה-16 (איור 7).

מצבות המחכות לזיהוי

למרות חשיפתן של כתובות קבורה רבות הניתנות לקריאה וגם מתוארכות (תמיד על פי מניין השנים לבריאת העולם), עדיין יש כתובות רבות המחכות להשלמה, לפיענוח ולזיהוי, והמחקר עליהן רק בראשיתו. במערה אחת, למשל, מונחות שתי מצבות שעליהן חקוק התאריך קצ"ג (1433). מצבה אחת היא של החכם השלים הדי(י)ן המצוין כמוהר אברהם הכהן נ"ע שנת קצג י"ב שבט (איור 8), והשנייה של יוסף ניין עם נוסח דומה ועם התאריך כ"ה לחודש תמוז שנת קצ"ג. נוסח לשון הכתובות דומה לנוסחי הכתובות האחרות הקדומות כאן בצפת, אך סגנון הכתב שונה. ייתכן שהן חודשו ונחרתו מחדש בתקופה מאוחרת יותר.

תעלומה גדולה נוספת היא מערה שנחשפה ובה לפחות עשר כתובות חרותות על משטחי טיח אנכיים, החותמים גומחות קבורה שבהן עצמות. הכתובות עצמן, שרובן קשות לקריאה, טרם נחקרו אך צולמו. שמות הנקברים נכתבו על שלט גדול, שהוצב בכניסה למערה (איור 9). השמות כוללים את יצחק שאשון ואשתו ריינה, דון גדליה די נרבונה, דוני לדיסיא זארכה, משה עובד, דוני אסתר זארכה, משה בן דון גדליה דנרבונה, יוסף די נרבונה ובנו משה, אשת יצחק די נרבונה ויהודה זארכה. דומה שהמערה מכילה כוכים ובהם עצמות נפטרים שהועלו לצפת מחו"ל. "נרבונה" – היא נרבון (Narbonne) – מקשרת את הנפטרים עם הקהילה האשכנזית החשובה בימי הביניים בפרובנס. ואכן ידוע על קיומו של "קהל פרובנסאליים" שהיה בצפת במאה ה-16, ובראשו עמד ראש הישיבה הרב משה גאלנטי. המונחים "דון" ו"דוני" מעידים, לכאורה, על קשריהם ליהדות ספרד, ואילו חלק מהשמות (זארכה, עובד) רומזים על קשר עם סלוניקי. אך מעבר לכך, הקדש בית העלמין מקשר בין מערה זו לבין המשפחה האיטלקית המיוחסת (ממוצא פורטוגזי) אבן יחיא, שאחד מבניה הוא רבי גדליה בן יוסף אבן יחיא בן המאה ה-16, מחבר "שלשלת הקבלה", הכותב רבות על ייחוס משפחתו. על פי "שלשלת הקבלה" לפחות שניים מבני המשפחה, ראש המשפחה דון יוסף בן דוד יחיא, שהיגר מפורטוגל לאיטליה (נפטר באיטליה בשנת 1498);

איור 3

איור 2

איור 1

איור 6

איור 5

איור 4

איור 9

איור 8

איור 7

ודון יוסף אבן יחיא אביו של גדליה (שנפטר באיטליה ב-1539) נטמנו בצפת. לפנינו, אפוא, מערה המחכה להמשך המחקר, לתיעוד, לפיענוח הכתובות ולזיהוי הנקברים בה.

בית הקברות בצפת הוא אוצר בלום של מידע מרתק וחשוב שעומד חשוף לעיני כול. חקר המצבות בצפת מאפשר לנו לעסוק לראשונה בממצא ארכאולוגי-אפיגרפי אותנטי מתקופת הזוהר של צפת. חשיפת המצבות ופיענוח

הכתובות שופכים אור חדש על הקהלים בצפת ועל הנוהג להעלות עצמות של יהודים (כנראה אמידים) להיקבר בה. הנוהג מעיד על חשיבותה של העיר בעיני היהודים בארץ ישראל ובתפוצות. המשך ניקוי בית העלמין יחשוף בוודאי עוד כתובות, אולי אף קדומות יותר ממה שנחשף עד כה (שהרי גם בתקופה הממלוכית במאות 13-15 הייתה קהילה חשובה בצפת). יש לתת את הדעת על שימור הכתובות ועל הגנתן מפני פגעי מזג האוויר ופגעי האדם, ולהתייחס אל המצבות נושאות הכתובות כאל נכס מורשת לאומי מן המדרגה הראשונה.

לעיון נוסף

1. י' סטפנסקי וא' בן-טובים, "בית הקברות היהודי העתיק בצפת: מצבות קבורה מהמאות ה-16 וה-17". בתוך: צ' גרוסמרק ואחרים (עורכים), מחקרים חדשים של הגליל - ספר שני, איתי בחור - הוצאה לאור, 2016, עמ' 221-248.
2. ד' אפנור, מצבות מספרות: גילויים וחשיפות של חכמי צפת מהמאות ט"ו וט"ז, תשע"ט.
Y. Stepany, "Fifteenth to Seventeenth-Century CE Hebrew Epitaphs from the Jewish Cemetery at Zefat (Safed)", *Atiqot* 110, 2023, pp. 301-333.